IMRE MIHÁLY*

A KULTURÁLIS EMLÉKEZET FORRÁSAI, JELLEMZŐI,
RÉTEGZETTSÉGE SZENCI MOLNÁR ALBERT
MUNKÁSSÁGÁBAN

Kulcsszavak: *fordítás, kommunikáció, szótár, kulturális emlékezet, német reformáció, önszemlélet*

Szenci Molnár Albert a magyar reformáció műveltségének második generációjához tartozott, közel harminchárom esztendő telt a külföldön délnémet protestáns fejedelemségekben. Alkotók és szellemi műhelyek sokaságával állt hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatban, kevés olyan kortársa volt, aki ekkora „felületen” érintkezett kora kiemelkedő kulturális-szellemi mozgalmával. Kortársai közül senki sem volt, aki az anyanyelvi műveltség ilyen sok kulturális – irodalmi, tudományos, liturgikus – funkcióját és formáját fölismerte és alkotóan művelte volna, és senki sem volt, aki ily fáradhatatlanul és rátermettséggel törekedett a német protestantizmus kulturális modelljének magyar nyelvű művekkel történő átültetésére, meghonosítására.

A 16. század végére befejeződött a protestantizmus alapvető felekezeti tagolódása. Szenci működésének időszakában a magyar protestáns műveltség számos kulturális-liturgikus funkciója kialakult, véglegessé vált. Megszületett a teljes bibliafordítás, kiterjedt magyar nyelvű prédikációirodalom alakult ki, a protestantizmusra épülő lexikográfiai művek keletkeztek; fokozatosan megszilárdult a reformátusok liturgikus rendje, ennek részeként a katechetikai irodalom, agendák születtek, a gyülekezeti éneklésben ez idő tájt még létező graduál életképesnek látszik, de egyre erősödnek a leváltására készülődő liturgikus, himnológiai, költészeti-egyházkormányzati jelenségek.

Ennek az összetett folyamatnak Szenci részben nagyon tudatos értelmezője volt, részben pedig cselekvő személyisége. Németországi kulturális tapasztalatai, hazai és német támogatói (mecénások, nyomdák, kiadók) révén a 17. század első három évtizedében nagyon hatékonyan befolyásolta ezeknek a tendenciáknak az alakulását, módosulásait. Ereje és ügyessége szerint törekedett arra, hogy a német kulturális-konfesszionális nyilvánosság és mecenatúra nagyon változatosan – a hazainál sokkal inkább! – tagolt szerkezetének legkülönbözőbb szintjeit, formációit megnyerje saját céljainak. Ezért találjuk mecénásai között a pfalzi választófejedelmet, a hesseni tartománygrófot és családját, heidelbergi, marburgi, herborni, altdorfi professzorokat, egyházi és világi intézményeket, azok előljáróit, a magisztrátust és az értelmiségi elit legkülönbözőbb személyiségeit. Viszonylag nagy példányszámban kinyomtatott művei segítségével komoly hazai befolyásra tett szert. Példátlanul átgondolt módon a protestáns műveltség

* IMRE Mihály (1946) irodalomtörténész, egyetemi tanár. Kutatási területe: a reneszánsz és a reformáció retorikai műveltsége; retorikai-poétikai rendszerek a 16–17. század magyar irodalmában; Szenci Molnár Albert és a késő reneszánsz; a magyar puritanizmus és a barokk irodalom.

szinte minden ágában alkotott (írt, szerkesztett, összeállított, újra kiadott, emendált) valamit. Saját alkotói pozícióját is nagy tudatossággal ismerte fel: látta a lezárult korszak (tulajdonképpen a reformáció kezdetétől a 16. század végéig tartó) folyamatait, jól fölismerte, áttekinthette azok hazai szereplőit-műveit, azokat egy fejlődési sor részeként értelmezte-minősítette. Ezzel viszonylag nagy kulturális-konfesszionális nyilvánosság számára tudatosította, értékelte és összefoglalta a reformáció addigi eredményeit, egyben *dinamizálta a hazai protestantizmus folyamatait*.

Ez a tevékenység a művek egymásutánjában valósul meg, azonban magas szintű reflektáltsággal jelenik meg az értelmezői munka a művekben és azok paratextusaiban. *Tulajdonképpen ő az, aki sajátos pozíciójánál fogva példátlanul erős kanonizációs tevékenységet végzett*, amely sok területen nagyon hosszú időre tartósnak bizonyult, ugyanakkor az alkotói önreprezentáció igen összetett – verbális-artistikus és ikonográfikus –, sokban eltérő változatait ismerte, műveiben azokat fel is használta és működtette a magyarországi és nyugat-európai kulturális nyilvánosság számára. A *Napló* kapcsán már elmondható, hogy a szöveg és a történet minél tökéletesebb megkomponáltságának igénye átalakítja a valóságot. A *Napló* gyermekkorra vonatkozó részletei az imitatio Christi-szerű szerkesztettség és mintakövetés jellemzőit mutatják. Az *énformálás* határozott jelének tekinthetők ezek az eljárások, az *éndokumentum* sajátosságai figyelhetők meg a *Napló*ban; itt nyilván rejtettebben találkozunk ezzel a szándékkal, mint ahogyan majd a nyomtatott művekben megjelenik mindez sok változatban.¹ Az életművet és életutat áttekinthetően kijelenthetjük, hogy az 1604-es *prágai út kiugróan hangsúlyos szerepet kap az önreprezentációban, az életmű egyik legsokoldalúbban megalkotott, összetetten előkészített éndokumentuma*, amely azonban majd önmagát írja felül hevesen – új önreprezentációt formálva – több mint tíz év múlva a *Postilla Scultetica* ajánlásában.²

Voltaképpen ő kanonizálta a *Vizsolyi Bibliát* és annak egyszemélyi fordítójaként Károlyi Gáspárt. Zsoltárárköltőként a műfaji előzményeket számba vette, értékelte, rangsorolta; zsoltárai már életében három teljes és egy válogatott kiadást értek meg, s ez nagy lökést adott a – később megszilárduló – hazai himnológiai-liturgikus döntéshez, miszerint graduálok helyett egyre inkább a zsoltáreklés lesz a gyülekezeti liturgikus és paraliturgikus (iskolai-otthoni) éneklés meghatározó része, ami egyben költészettörténeti jelentőségű is. (Paradigmatikus alapját képezi annak a zsoltárárköltészetben alapuló költői kánonnak, amely csak valamikor a 18. század végén, 19. század fordulóján gyengül meg.) 1617-ben zajlik a reformáció születésének évszázados jubileuma Németországban, a legközelebből ezt is ő látja Pfalzban, a hazai nyilvánosság számára ő teremti meg ennek a szemiozist a kulturális-konfesszionális emlékezetben már részben a *Postilla Scultetica*, utóbb pedig a *Saecularis Concio Evangelica* – abban a *De idolo Lauretano* – kiadásával.

Jan Assmann *A kulturális emlékezet* című művének megállapításait felhasználva értelmezük az életmű ide sorolható jelenségeit. A kánon egy társadalom akaratlagos emlékezése, a kánon fogalmán a tradíciónak azt a formáját értjük, amely tartalmilag a legnagyobb fokú köte-

1 SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert naplója*, Universitas, Bp., 2003. Szerk. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila), 8–17. (Historia Litteraria 13.)

2 Vö. IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert arc(kép)másai*, A Debreceni Református Kollégium Baráti Körének támogatásával kiadja a Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2009. Református Művelődéstörténeti Füzetek 2. szám, 14–29, 39–59.

lező erővel, formailag pedig a legnagyobb mérvű rögzítettséggel bír. A kánon fogalmát olyan szövegekre használjuk, amelyek nem önmagukban, hanem egy zárt és megszentelt össz-állomány részeként hagyományozódnak. A kommunikatív emlékezet a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel (erre példa a *Vizsolyi Biblia* születése és a Károlyi Gáspárra vonatkozó múltidézés). Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik. A kulturális emlékezet a kommunikatívól eltérően az intézményesített mnemotechnika ügye. A kulturális emlékezetben van valami szent. A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait. Saját történelmére emlékezve és az emlékezés sarkalatos alakzatait megjelenítve bizonyosodik meg a csoport a saját identitása felől. Csak a jelentőségteli múltra emlékezünk, és csak az emlékezetben tartott múlt telik meg jelentőséggel. (A magyar történelmi múlt megkonstruálása jól példázza ezt Szenci műveiben, így például az *Idea Christianorum* válogatásában.) Az emlékezés a jelentéssel felruházás, a szemiotizálás aktusa. A kulturális emlékezet normatív és formatív impulzusaira csakis az identitásnak alapot vető szöveg-hagyomány szakadatlan, mindegyre megújuló magyarázata révén lehetséges szert tenni. Ennek fontos eleme az archiválás, az emlékezetben való rögzítés. Merőben másképpen alakul mindez majd akkor, ha Szenci művei egyre inkább felekezetspecifikus kultúr-antropológiai előfeltevésekből nőnek ki, ez szükségképpen módosítja kulturális emlékezetét és az abban megjelenő szemiózis szerkezetét, az emlékezés alakzatait.³

Szenci kulturális emlékezetének megformálásában a külföldi impulzusok közül az első alapvetően meghatározó Johann Sturm strassburgi szellemi hatásainak, kommunikatív és kulturális emlékezetének érvényesülése volt. Ez nemcsak egyetlen munkájában hatott kimutathatóan, de mélyen meghatározta művek sorozatában nyelvfilozófiai felfogását, irénizmusát, történelemszemléletét, liturgikus tájékozódását, alkotói önszemléletét. (Tudományos, konfesszionális utópia, erős aranykorképzetekkel: harmonia linguarum – harmonia Christianorum, reine Sprache – reine Religion – reines Leben)⁴ A következő csomópontot 1604-es *Dictionarium*ának nürnbergi megjelenése jelenti. Ez az egyéni önreprezentáció és a közösségi kulturális reprezentáció oly bonyolult, összetett formáit valósította meg, amelyhez foghatót alig találunk későbbi életművében. A szótárkiadó, tudós-fantasza Elias Hutter közvetítette ekkor Molnár számára a német reformáció kulturális és kommunikatív emlékezetét.⁵

Szenci kulturális emlékezetének tartalma korántsem egynemű és változatlan, jól megragadható módosulások rajzolódnak ki műveinek paratextusaiban és magukban a művekben is. Jól megfigyelhető az is, hogy a főszövegek nincsenek mindig szoros kapcsolatban a paratextusok kultúra- és történelemértelmező megállapításaival, vagyis előfordul olyan változat is, ahol a paratextusok sokkal inkább a megjelenés körülményeihez, mecénásaihoz kötődnek az adott mű helyett. Másutt viszont szoros „jelentésegység” születik a paratextusok és a hozzájuk

3 Vö. Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán, Atlantisz, Bp., 2004.

4 *Strassburgi Sturm-hatások Szenci Molnár Albert műveiben* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Tiszáninneni Református Kiadó, Sárospatak, Hernád, 2012, Nemzet, egyház, művelődés 7, 217–235.

5 Vö. Wolf Peter KLEIN, *Am Anfang war das Wort, Theorie- und wissenschaftsgeschichtliche Elemente frühneuzeitlichen Sprachbewusstseins*, Akademie Verlag, Berlin, 1992, és IMRE Mihály: *Úton járásnak megírása* „Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben”, Balassi, Bp., 2009, Humanizmus és Reformáció 31, az Excursus Hutterianus fejezet: 80–104.

rendelt munka között. Erre látunk példát a zsoltár- és a két bibliakiadás esetében, a *Dictionarium* 1611-es kiadása megjelentetésénél; a *Dictionarium* 1621-es kiadásának paratextusai viszont csak nagyon lazán illeszkednek a szótár harmadik kiadásának jelentékeny műfaji változásaihoz, annál inkább kapcsolódnak és szolgálják, sőt kezdeményezik a Bethlen Gábor körül kialakuló politikai és kulturális uralkodói reprezentáció céljait. (A *Dictionarium* 1621-es kiadásának terjedelmes függeléke, a *Syllecta Scholastica* viszont bonyolult jelentéssz összefüggést létesít részint a ciceroniánus nyelvfilozófiai hagyománnyal, részint pedig éppen a megváltozott konfesszionális-kultúranropológiai körülményekből következő fordulat mérhető le látásmódján.) A *Postilla Scultetica* és a *Jubileus esztendei prédikáció*, az *Imadsagos Könyveczke* és a Kálvin-fordítás szoros, műfajilag interpretatív jelentésszéget képez a paratextus(ok) és a vonatkozó művek között, ahol a paratextusok saját „műfajuk” genetikus (hazai és főként német) bemutatására és értelmezésére is törekszenek.

Legösszetettebbnek az 1604-es *Dictionarium* esetében nevezhetjük ezt a jelentésképző eljárást. A II. Rudolfnak szóló ajánlás mitologikus „történetfilozófiai” keretet teremt Minerva és Mars világban kifejtett hatásáról, civilizációt alakító szerepéről. Ez a mitologikus-szimbolikus genezisű magyarázat alapvetően az antikvitásból táplálkozik, csak néhol színezi némi biblikus párhuzam, azonban szinkretizmusát nem ez határozza meg. (Megjegyezhetjük, hogy ilyen mértékű szinkretisztikus világmagyarázatot sehol másutt nem találunk Szenci műveiben!) Mars birodalma után Minerva birodalmát mutatja be, amely konkrét történelmi jelentést kap immár Germánia részletes társadalmi-kulturális rajzában. Az olvasónak címzett ajánlás első bekezdése foglalkozik az emberi nyelv származásának értelmezésével. Fontosságát azzal indokolja, hogy a „nyelvek [...] mintegy propaideiái a vallásnak és a bölcsességnek”. A nyelvek születéséről szólva elmondja a Szentlélek kiadását, amelynek ereje az apostolok nyelvében és így minden emberi nyelvben megmutatkozott. A nyelvnek ez a származtatása és értelmezése a reformáció korának egyik fontos tudományelméleti paradigmája, benne nemcsak a kinyilatkoztatás isteni jellege mutatkozik meg, hanem az „emberi szó” kommunikációs alkalmasságának határai is. E kérdés korabeli tétje hatalmas, hiszen mérlegelésének eredményeképpen ennek teherbírása szabja meg a bibliafordítás, liturgikus-paraliturgikus műfajok sokaságának (prédikációirodalom, gyülekezeti énekköltészet, értekező és imádságirodalom stb.) esélyeit, lehetőségeit. Mellette létezik ugyanis egy másik nyelvfelfogás, amely az antikvitás antropológiai előföltéveseire és szövegelméleti-beszédművészeti rendszereire támaszkodik.

Ebben a rendszerben az emberi szó alapvetően autonóm, amelyet megismerhetünk, alakíthatunk, szabályrendszerekkel leírható, és a legmagasabb rendű beszédművészeti, tudományos célok kifejezésére alkalmassá tehető. Ezért válik a hitújítás századának egyik hermeneutikai kulcskérdésévé az *isteni szónak és az emberi szónak a természete*, e kettőnek egymáshoz való viszonya: amelyben rendkívül sokféle válasszal találkozunk, az összeegyeztethetetlen szélőséges antagonizmusától a kettő komplementeritásának átmenetén át az egymásba olvadó, a deifikáció határát súroló változatokig. A retorika és poétika éppen az isteni és emberi szó összeegyeztethetőségének egyik legfontosabb instrumentuma. A 16. században szinte végig zajlik ez az értelmezői folyamat, e tudományelméleti diszkusszió legjobban talán az *üdvértel-*

mezői szerepkörbe jutott retorikai elméleti irodalomban ragadható meg.⁶ A továbbiakban viszont Szenci úgy jellemzi a nyelvet, annak képességeit, kulturális súlyát és jelentőségét, hogy leírásánál szinte maradéktalanul az antikvitás nyelvszemléletének paradigmáját használja, *valtaképpen egy ciceroniánus nyelvmodell részleteit fejtí ki, amint szótárkiadásai is ezt az eszményt valósítják meg a latin–magyar részben*. Ahol viszont a magyar nyelv kulturális–liturgikus képességeit nevezte meg és mutatta be (bibliafordítás, prédikáció, anyanyelvű gyülekezeti ének, magyar hősi epika és költészet), ott alapvetően az „*isteni szó*” kompetenciája a meghatározó. Vagyis Szenci nyilván érzékelte e két bemutatott nyelvszemléleti paradigma kapcsolatának bonyolult egyensúlyát, vagy éppen konfliktusosságát, azonban itt nem okozott nehézséget ezeknek egyenrangúként egymás mellett való szerepeltetése. Talán azért sem, mivel a dictionarium „műfaja” nem veti fel oly sürgetően e kétpólusú nyelvszemlélet dilemmáinak mérlegelését, lehetséges egyensúlyuk kialakítását. Hiszen a *dictionarium a potenciális beszéd nyelvi eszköztára és nem az aktuálisan megvalósult beszédetté*. E dilemma sokkal jobban foglalkoztatja majd szoltárfordításának nevezetes előszavában, amint általában a szoltárköltészet elméleti megnyilatkozásaiban gyakorta rálelhetünk ennek vizsgálatára. Idevágó primer elméleti megállapításokat nem is nagyon tesz másutt, bár szembekeverül vele természetesen, imádásgökönyve és prédikációkiadványai esetében.⁷

Szenci a továbbiakban *a széles európai nyilvánosságot megcélözva a magyarság minél szélesebb körű társadalmi, politikai, történelmi–kulturális jelentőségét igyekszik bemutatni*, ehhez éppúgy felhasználja a magyar krónikairódalom hagyományát, mint a humanista historiográfiát, de némiképpen a reformáció wittenbergi történet szemléletét is. E szemléleti sokféleség – feszültségmentes – tudatos egyesítésére törekszik. Antik szerzők segítségével mutatja be a magyarság előtti pannon földet, majd Isten vezérli a magyarokat hazájuk megtalálására: a zsidó–magyar sorspárhuzam – Farkas András óta – ismert gondolatmenete ismétlődik meg. Ahogyan a zsidókat hajdan a Vörös-tengeren átségitette Isten, ugyanúgy hozta ki a magyarokat Szkítiából, de itt szerepet kap a krónikás–mitikus hagyomány is, mert a kihozatalban *útmutató szerepet kap a csodaszarvas is*: „és a Maióti ingoványain keresztül – egy szarvas útmutatásával! – csodálatos módon vezérelte, és Európának erre a leggyönyörűsebb részére helyezte”. A magyarság azonos ebben a gondolatmenetben a hunokkal, történelmük nem válik el és hőseik is azonosak; Európa véres megfenyítésében is tulajdonképpen mintegy Istentől rárótt tisztét teljesítette. Ebben a folyamatban egybemosódnak Attila hadjáratai és a kalandozások, de a véreskező hun király tettei sem minősülnek szégyenletesnek, sem elhallgatnivalónak. Miután a nemzet méltán betöltötte a „*flagellum Dei*” szerepét, megkapta a keresztény hit ajándékát és virágzó királysággá lett, amely már korán a keresztény hit pajzsává vált és maradt azóta is a törökkel vívott harcok során. Ez a humanizmus jól ismert, számtalan változatban létrehozott „*propugnaculum Christianitatis*” toposza, *amelyet azonban az ismert teológiai tiltások és szemlélet miatt a hazai reformáció magyar nyelvű megnyilatkozásaiban gondosan kerültek*,

6 IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Szerk. BITSKEY István–OLÁH Szabolcs, Kossuth Egyetemi K., Debrecen, 2004, Csokonai Könyvtár 31, 125–166.

7 Vö. IMRE Mihály, *Újfalvi Imre debreceni kiadványa: Spethe–Szenci zoltárai, németországi párhuzamok = A zoltár a régi magyar irodalomban*. Szerkesztette PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, KÁROLI Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Bp., 2011, 167–191.

magyar protestánsok legfeljebb latin nyelvű műveikben engedtek teret megjelenésének. Megjegyezzük, hogy a hazai szerzőknél (Károlyi Gáspár, Melius Juhász Péter vagy Bornemisza Péter, Sóvári Soós Kristóf prédikációi, Szkhárosi Horvát András, Batizi András verses művei) széles körben elterjedt eszkatologikus látásmód történelmi sajátosságai egyáltalán nem jelennek meg ekkor Szencinél, majd csak az 1610-es évektől bekövetkezett fordulat (*Verbesserungswerk* érvényesülése) nyomán találkozunk azokkal.

A magyar középkor Szencinél később soha nem látott és méltányolt körképe bontakozik ki. István a keresztény hit terjesztője és védelmezője volt, aki templomokat és kollégiumokat épített, II. András pedig elismerésre méltóan vitézül harcolt és keresztes hadjáratot vezetett a Szentföld visszafoglalására. Személyes római emlékeit beleszöve a magyarok megtisztelő kegyhelyeként mutatja be a Santo Stefano Rotondót, vagy a Collegium Germanico-Hungaricumot, kivételesen ritka engedékenységgel elismerően szól népünk Mária-kultuszáról és a szent királyok nagyváradi szobrairól, vagyis a reformáció másutt radikálisan elutasító értékszemléletét (szentek érdemszerző közbenjárása, képtisztelet, hagiográfia) itt nem működteti, hiszen művét legelőször a katolikus német-római császárnak ajánlotta, ami természetesen lojalitást kívánt tőle. Érvényesülhetett az a törekvése is, hogy a magyarság történelmi, kulturális-politikai jelentőségét, identitását ne csak egyetlen felekezet nézőpontjából értelmezze és mutassa fel a széles nyilvánosságnak. Ez a tág történelmi, politikai-kulturális identitás zavartalanul illeszkedik és illeszthető a szótár kultúrantropológiai, nyelvfilozófiai sajátosságaihoz, európai műfaji tapasztalataihoz, mintáihoz. Merőben másképpen alakul mindez majd akkor, ha következő művei felekezetspecifikus kultúrantropológiai előfeltevésekből nőnek ki, ez szükségképpen módosítja kulturális emlékezetét és az abban megjelenő szemiozisz szerkezetét, az emlékezés alakzatait.

Az 1604-es *Dictionarium* előtt szereplő ajánló versek arról is tanúskodnak, hogy a versek írói valamely átfogó, nagy távlatú tudományos-irodalmi program megvalósítására készülő szerzőnek tekintik Szenci Molnárt, akinek *írói tervei eléggé illeszkednek Hutter gondolatvilágához*, ilyen szerző műveit szívesen bocsátja majd ki a tudós kiadó. A versek az elkészült dictionarium mellett már úgy beszélnek az életmű más, meghatározó műveiről, mint amelyek megalkotását elhatározta a szerző. Johann Piscator említi, hogy már néhány zsoltár fordítása elkészült Lobwasser felhasználásával, és éppen Hutter nyomdájában született meg ez a specimen. Aligha kétséges, hogy Szenci tervezett teljes psalteriumát Hutter kiadójánál szeretne volna megjelentetni. (Ezekben az ajánló versekben már szerepel az életmű három meghatározó munkája: dictionarium, psalterium, bibliakiadás, sőt Molnárt bibliafordítóként nevezik meg.) Piscator háromszor is említi, hogy Molnár *fogadalmat tett műveinek megírására*, aminek a megvalósításában nem kételkedik. Ugyancsak a „harmonia linguarum” gondolatmenete magyarázza Bartholomaeus Keckermann versének elképzeléseit. Állítása meglepő, szerinte ugyanis a magyar nyelv a hébernek rokona, ennek lenne bizonyítéka, hogy az ószövetségi „Hagrii” nép (tulajdonképpen Hágár leszármazottai) azonos lenne a magyarokkal. További bizonyítéknak szánja *Agria (Eger)* elnevezését, amelyet ugyancsak a Hagrii névalakból magyaráz. Ez a fajta etimologizálás egyáltalán nem szokatlan és ritka a korszakban, példát találunk rá Estienne Guichard, Guillaume Postel és mások műveiben, ahol a szerzők gyakran saját nyelvüket hozták rokonságba a héberrel. Nem ismerünk az egész földkerekségen még egy nyelvet, amelyik közelebbi leánya lenne mindannyiunk teremtőjének, az Isten megszokott szent nyelvének és az angyalokénak. Szenci munkájával most nyilvánosan tanúsítja ezt a tényt, aki az ősi nyelvnek kiváló művésze; ékesíti, a latin nyelvnek magyar szótárt ad, *ami annál*

méltóbb a dicséretre, minél inkább közelebb van a magyar a szent nyelvhez. (nec cognita est/ Europae in orbe lingua, quae vicinior/ Pedissequa omnium parenti sit Sacrae/ Deo(ue) suetae Linguae & angelis) Nem tudjuk, Keckermann mire alapozta föltevését, esetleg voltak-e valamelyes erre vonatkozó ismeretei, vagy csak általában a lingua vulgarisnak az ősnyelvhez való (vélt) hasonlóságát kereső korabeli párhuzamai vezérelték. Azt azonban tudjuk, hogy a héber a humanizmus és reformáció korában a nyelvek mértékeként és ősmintájaként kivételes pozíciót foglalt el a nyelvek körében, és magyar szerzők is hangoztatták anyanyelvük és a héber rokonságát (Sylvester János, Baranyai Decsi János, Szamosközy István). Lehet, hogy Keckermann-nak volt erről tudomása, de az is lehet, hogy *erről mit sem tudva találta kedvezőnek a zsoltárfordításra és bibliakiadásra készülő szerző számára azt a kulturális pozíciót, amelyben a magyart a héber nyelvrokonaként értelmezi és mutatja föl a német kulturális közvélemény előtt. Ez növeli a magyar nyelv és kultúra önbecsülését, európai nyilvánosság előtti jelentőségét, de jól illeszkedik Hutter kulturális-konfesszionális gondolatmenetéhez is, hiszen az az egymást megértő nyelvek révén az egymást megértő kereszténység eszméjét remélte.*

Ioannes Chunradus Rhumelius *Ad Albertum Molnar Lingvae Pannonicae conservatorem* című ajánlása magyar szavakat épít bele versébe: him lo, föld, zabola, few, víz, nyereg, Isten, ember, egh, kirali, pap, ige. Azokból kiderül, hogy a szerző valahonnan ismerte a lovon, nyergen, aranyos zablán vett ország történetét, *azaz a fehér ló mondáját, és annak kulcsszavait helyezte el művében.*

Dum gentis Linguam mutas, Molnare, Latina,
Quae olim a Sarmatiae REGE SVATHE solum
Ponnoniae (sic!) terrae (fastis referentibus) emit
Corpore praestantis quadrupedantis equi
Freno HERBAM aurato, sed sella, Flumen equili:
Nobilitas patriam non sine laude tuam.
Ergo tuum nomen nunquam (sic!) leve crede feretur
Dum maneant HIMLO, FÖLD, quoque frugeferens,
DUM vigeant ZABOLA, FEW, WIZ atque NYEREG
ISTEN, EMBER & EGH, KYRALI PAP & IGE.

Annak a népnek a nyelvét mutatja be Szenci – megfeleltetve a latinnal –, amelynek a szavait felhasználva hajdan, ravasz csellel, mostani hazájukat foglalták el a magyarok: a lóért magát a földet, az aranyos zabláért a füvet, a nyeregért a folyók vizeit elcserélve. A történetet elmondja Thuróczy János krónikája is, amelynek két németországi kiadása is volt a 15. században. Mindez megjelenik a versben. A versben ugyan nem szerepel a ló fehér színe (csak rendkívüli szépsége: *Corpore praestantis quadrupedantis*), azonban a történet minden egyéb eleme megvan, bár Szvatopluk névalakja pontatlan, és a szarmaták királyának tudja a szerző. Rhumelius valószínűleg Thuróczy alapján ismertette a ravasz csellel hazát szerző magyarság történetét. Szenci dicsősége és neve fennmarad, amint a honszerző nyelv is, szavaival együtt virágzik. A versben szereplő magyar szavaknak azonban máshonnan kellett származniuk, hiszen Thuróczy műve latin nyelvű, a magyar szavakat nem tartalmazza. Rhumeliusnak olyan forrást kellett ismernie, amelyben magyar szavak-szövegrészek szerepelnek latin fordításukkal. Lehetséges, hogy Konrad Gesner *Mithridates* című művét (1555) is ismerte és felhasználta, amely közöl magyar nyelvű szemelvényt, és azt történeti, nyelvtörténeti keretbe ágyaz-

za. Az mindenesetre bizonyos, hogy az ajánló vers szorosan összekapcsolja a magyar őstörténet tényét – a honfoglalást – a magyar nyelv ősiségével, nyelvi értékével. Ez jól illeszkedik a többi ajánló vers és Szenci ajánlásainak kontextusához, hiszen azok is tág összefüggésben ennek az értelmezését végzik el.⁸

Annak az összetett kulturális emlékezetnek az alakításában azonban, amelyet megteremtettek a *Dictionarium* paratextusai, fontos szerep jut a magyar honfoglalás történelmi tényének és nyelvi archaizmusainak. Ne feledjük el, hogy a magyar történelmi előidő vizsgálata – történelmi és kulturális tartalmaival-funkcióival – lényeges szempontként továbbra is jelen lesz Szenci műveiben, ennek sűrítmenyét figyelhetjük meg majd a *Grammatica* paratextusaiban.⁹ Mindez együttesen dokumentálja az európai kulturális nyilvánosság előtt a nép és nyelv ősiségét (vetustas), történelmi és kulturális rangját. (Az jól kitapintható, hogy a magyar történelmi előidő két változatát tartja számon Szenci. Egyik a reneszánsz történetírásban megújított, középkori magyar krónika-históriográfiai hagyományból származik, a másik változat pedig a reformáció történetológiai szemléletéből, a wittenbergi lutheri-melanchthoni koncepcióból, amelyet a magyar reformáció koncepciójával ötvözött. Ezek a változatok egymással részben ellentétben állnak, különösen a reformáció előtti korszak megítélésének tekintetében figyelhető ez meg, bár 1604 körül még inkább az egyeztető, integratív szemlélet dominál. Néhány esztendő múlva ez erőteljesen változni fog.) Arra azonban nehéz választ adni, hogy Hutter utópisztikus tervei mennyire voltak tudatosak és vállaltak Molnár elgondolásában, bár az ajánló verseket szerző barátok azt a látszatot keltették, hogy Molnár alkotói programja Hutter elgondolásainak jegyében (vagy azzal rokonságban) fog kibontakozni.

Az 1621-es szótárkiadás már a beváltott alkotói ígérek felett tart seregszemlét. Nagyon is megtervezetten, legelsőként a hetvenkét éves David Pareus levelét közli, majd a három nővér történetéről szóló Pareus-vers következik, utána pedig Piscator – a Hutterre utaló sorokat elhagyó – ajánló verse áll. Pareus a pfalzi, Piscator pedig a nassau-dillenburgi (herborni) református értelmiségi elit meghatározó személyisége, mindketten Molnár működésének legfontosabb közegét jelképezik. Kiemelt helyük jelzi, hogy dicsérő-üdvözlő levelük, verseik a legbecesebbek Szenci számára, hiszen maga is – immár megbecsült és ünnepezt – követőjüket tanítványuk, amint a többi magyar is a nyomukban jár, de legalább ennyire valamennyien Molnár Albert életművének tisztelői és népszerűsítői. Így jön létre egy gondosan megtervezett, a német és hazai kulturális-konfesszionális nyilvánosságot alakító kommunikatív emlékezet.

A reneszánszban gyakran felbukkanó aranykor gondolata is megjelenik Szencinél. A német környezet rendkívül gazdag kultúranropológiai tartalommal számos változatát hozta létre, ennek a tudata mélységesen átfújta a reformáció szerzőit is. Ebben az is szerepet játszott, hogy a protestantizmus a „bonae litterae” megújulását nemcsak filológiai-beszédművészeti jelentésében értelmezte, hanem a hitújítás egyik leghatékonyabb tudományelméleti eszköztárát jelenti a „meghamisított tanítás” (*doctrina corrupta*) kijavítására, vagyis a beszédművészeti rendszer és antropológiai modell szorosan összefonódik. A korszak kulturális emlékezete sokrétű dimenziórendszerrel működött; az emlékezés egyben a jelentéssel felruházás, a szemiotizálás aktuusa, amelynek egyik eleme a „tárgyak emlékezete”: „a tárgyak, ha nem csupán

8 IMRE, 2009, 94–103.

9 Vö. SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Balassi, Bp., 2006.

célra, hanem valamilyen értelemre is utálnak: a szimbólumok, ikonok, a megjelenítést szolgáló emlékművek, síremlékek, templomok, idolk stb. túllépik a tárgyi emlékezet horizontját, mivel az implicit idő- és identitási kitevőt explicitté teszik”.¹⁰ Az emlékezés alakzatainak sokféleségét szemlélhetjük a kortársak megnyilatkozásaiban. Másokhoz hasonlóan Szenci is úgy gondolja, hogy saját századában és az azt megelőzőben újjászületett a hajdani latinság díszé és ékessége, vele az egész kultúra: „Az elmúlt és ebben a mi századunkban aztán annyira felragyogott a hajdani latinság díszé és ékessége, hogy szinte Plautus és Terentius, Lucretius, Cicero és Caesar irodalmának kora virágzott fel újra.” Az aranykor (*auraea aetas*) irodalma tért vissza. A *Dictionarium* olvasóhoz intézett ajánlása fejti ki idevágó gondolatait általánosságban. Először kötelességszerűen említi Krisztus keresztfájának háromnyelvű (héber, görög, latin) feliratát, ami e szent nyelvek összetartozását bizonyítja, utána azonban a latin nyelv dicséretébe fog, amely az egész Római Birodalomban elterjedt, tárgyi emlékeit ma is kiássák a földből. Jan Gruter (1560–1627), humanista filológus, 1602-től a Bibliotheca Palatina vezetője Heidelbergben, az egyetem professzora, Szenci jóakarója, ismerőse, maga is jelentős neolatin költő és az európai neolatin költészetet bemutató antológia – a *Delitiae* című sorozat – szerkesztője. Római epigráfiai kutatásokkal foglalkozó munkájára utalt itt Szenci. Ebben különösen a birodalom németek lakta része játszik kiemelkedő szerepet, amely az új aranykor megteremtésének napjainkban egyik legfontosabb helyszíne. Ahogyan korábban a birodalom kormányzása fokozatosan Nagy Károlyra hárult, úgy nőtt meg országában a tudományok és művészetek jelentősége. Előszavában Gruter áttekinti a téma kutatástörténetét, ennek során dicsérően említi a magyar Johannes Sambucust. A művészi metszetek tömegével díszített kötethez a kortárs humanista elit írt ajánló verseket, szinte már valóságos kis antológiával tisztelegtek a szerzőnek-művének. Közülük többen – Freherus, Smetius, Rittershausen, Taubmannus, Piccartus, Virdungus – Molnár barátai, levelezőtársai, ismerősei. Scipio Gentilis Szenci közeli ismerőse, levelezőpartnere, terjedelmes ajánló verse teli van a római aranykorra és annak újbóli felfedezésére, megteremtésére való utalásokkal. Josephus Scaliger szerint *Gruterus műve most Amphionként építi fel újra a hajdani leomlott, lerombolt és betemetett városokat*. Ehhez hasonló Szenci későbbi rokonának, Tobias Scultetusnak a verse is, aki szerint *a szerző művével újjáépíti a Capitoliumot*. A verses ajánlások valóban szemléltetik az Assmann által bemutatott „emlékezés alakzatait”, itt a tárgyak (képek, szobrok, architektúrák) emlékezete rajzolódik ki roppant gazdag kulturális összetettségében. A II. kötet címlapmetszete Josephus Justus Scaligert ábrázolja, a metszet alatt az ismert gnóma szerepel: „*Fuimus troës.*”, vagyis az antik kultúra kontinuitását és mostani újjáéledését hirdeti: valamennyien trójaiak voltunk, az antikvitás örökösei. A Gruter művére való utalás azt bizonyítja, hogy a pfalzi humanizmus rendkívül összetett kulturális közegére széles rálátása volt Szencinek, bizonyára láthatta a hivatkozott könyveket, kiterjedt kapcsolatrendszerének jó néhány tagja irányíthatta figyelmét speciálisan az antikvitás képzőművészeti alkotásainak jelentőségére és azok általános kulturális értékére *az új aranykor tudatának értelmezésében. A jelenben megújuló aranykor leírásához azonban főként Németország rajza tartozik hozzá. A műzsák székhelye Görögországból Rómába került, majd onnan Németországba („translatio Musarum”): „De ki vitte át a birodalom*

10 ASSMANN, 2004, 126.

kormányzását az egykor Marsnak hódoló germánokra? Bizonyítva az, aki a bölcsességnek és művészeteknek tanulmányát is nagy mértékben elősegítette: a Nagynak nevezett Károly.”

A *Dictionarium* császárhoz intézett ajánlásában Szenci Molnár részletesen bemutatja Germania anyagi és szellemi gazdagságát, ahol már Nagy Károly „műzsai gyülekezeteit létesített” („extruxit Musarum collegia”). Ezek száma azóta csak sokszorosára növekedett. Hosszadalmas abundantia/fertilitas leírása részletezi a virágzó tájakat, megművelt földeket, békés falvakat, várfalakkal kerített városokat, valóságos laudatio Germaniae bontakozik ki, mint amilyet ekkoriban olvashatunk a korszak német historiográfiájában, neolatin költészetében. *A mostani Germániát szemlélve mintha a hajdan virágzó Görögországban gyönyörködnénk* („e sublimi Germania, in qua florentis olim Graeciae imaginem videre videor”).

Az itt bemutatott történetiszemlélet a századfordulón széles körben ismert és elterjedt, legrangosabb képviselői ott vannak Szenci közvetlen közelében a heidelbergi, marburgi és strassburgi egyetemen. Ennek az egyetemi historizmusnak egy fontos változatát ismerte meg Szenci Molnár még strassburgi éve alatt. Sturm után Melchior Iunius vezette a rétorképzést, aki azt jelentős mértékben át is alakította. Ez abban ragadható meg, hogy immár nem tekintette a retorikát kizárólagosan egyetemes – ismeretelméleti-filozófiai érdekeltségű – rendszernek, hanem kompetenciáját módosította, ebben a nyelv tudományelméleti értelmezése is módosult. Kiváltképpen érdekelte Iuniust a német történelem, amelynek legkorábbi időszakai éppúgy foglalkoztatták (főként Tacitus *Germaniája* alapján), mint a közelmúlt és a reformáció időszaka, de etika és történelem kapcsolata, államelméleti kérdések is helyet kaptak képzési rendszerében. Ennek a folyamatnak volt későbbi láncszeme Matthias Bernegger, akinek életműve még jobban levált a korábbi retorikai gyökéretű előzményekről, s fokozatosan önállósodott a történettudomány diszciplínájává. Igen tanulságos párhuzamokra bukkanhatunk, ha megvizsgáljuk Marquard Freher (1565–1614) ekkoriban publikált műveit, aki Szenci baráti-ismerősi köréhez tartozott; szoros kapcsolatban volt Konrad Rittershausennel és Georg Rimmel is. Freher terjedelmes német történelmi forrásgyűjteménye 1600-ban jelenik meg: *Germanicarum rerum scriptores aliquot insignes, hactenus incogniti. heri.*, az első csomópont Nagy Károly kora, erre számos forrás vonatkozik.

A II–III. kötet már III. Frigyes és I. Miksa ideje, de beleér a reformáció korába. (Számos magyar vonatkozású forrást is publikál, így Aeneas Sylvius Piccolomini Magyarországra vonatkozó írásait és Mátyás király leveleit, antiturcica szónoklatokat stb.) A gyűjtemény láthatóan a Nagy Károly-kultusz jelentős dokumentuma. Freher terjedelmes előszava a német kultúra fokozatos kibontakozásának, megújulásának állomásait eleveníti fel.¹¹ A rendkívül gazdag német tudományos háttér nyilván inspiratív lehetett Szenci Molnár számára, és a kulturális emlékezet ott megfogalmazott alakzataihoz, szemiózisához egyre nagyobb igyekezettel kereste a magyar párhuzamokat, már ahol erre lehetőség nyílt. *A nemzeti történelem-*

11 Vö. Marquard FREHER, *Germanicarum rerum scriptores aliquot insignes, hactenus incogniti. Ex bibliotheca Marquardi Freheri*. Maina-Frankfurt, 1600; Marquard FREHER, *Germanicarum rerum scriptores varii fere hactenus incogniti*, Tomus tertius. Nunc primum editus ex bibliotheca et recensione, Hanoviae, 1611, Haeredes Claudii MARNII, Ioannis et Andreae MARNII et Consortes: *Die deutschen Humanisten Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittellalterlichen Literatur in der frühen Neuzeit*, Abteilung I: Die Kurpfalz Band I/1: Marquard FREHER, Herausgegeben und bearbeitet von Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN und Susann EL KHOLI, Brepols, 2005.

ben megvalósuló anyagi és politikai, nyelvi kultúra adja ennek legfőbb tartalmát, amely utóbbinak két dimenziója van: az antikvitás antropológiai–művészetelméleti – legfőképpen retorikai–poétikai – rendszereiből való hozzáférés biztosítása, kulturális elsajátítása, a német nyelv alkalmassá tétele az antik kultúra legfőbb képességeinek hordozására, valamint a reformáció hitigazságainak, konfesszionális–liturgikus rendszereinek összetett anyanyelvű megszólaltatása. Ehhez átveszi a német kulturális emlékezet szemiotikus alakját: Nagy Károlyt és annak kultúráteremtő tevékenységét, ennek magyar párhuzama legtöbbször Mátyás király lesz – olykor Attila –, majd a *Dictionarium* 1621-es kiadásában Bethlen Gábor. A párhuzamban többször Nagy Károly uralkodói kiválóságai, máskor pedig kultúráteremtő erényei jelennek meg, néha pedig mindkét tulajdonsága mintá valamelyik magyar államférfi számára. A Nagy Károly-kultusznak ez a tartós és magyar párhuzamot teremtő sajátossága páratlannak mondható a 16–17. század magyar kultúrhistóriájában, és Szenci Molnárnál az egész életművön végigvonul. A szimmetriakeresés következik részint a német közeg példátlanul gazdag forrásanyagából és sugalló múltértelmező elméleti-tudományos erőfeszítéseiből, de ez a párhuzam előnyös a magyar pólusnak is, hiszen a komparativitás a hasonlóan előnyös jelenségeket, értékeket veszi számba és jeleníti meg a német kulturális közeg számára. (Ez az eljárás Szenci latin nyelvű és Németországban megjelent művei esetében könnyedén működik és hat, de a már itthon kiadott magyar nyelvű munkák továbbra is alkalmazzák a Nagy Károly-párhuzam változatait.)

A hagiografikus töltet elhomályosodásával párhuzamosan Árpádházi Szent Erzsébet Szenci Molnár számára alkalmassá vált a szoros német–magyar, hesseni–magyar történelmi-kulturális összetartozás tényének, vágyának hordozására, kifejezésére. Erzsébet ily módon archivált értelmezése kiüresítette annak konfesszionális (hagiografikus) tartalmait, de Hesseni Móríc mint történelmi leszármazott – ősanjának nemzeti jellegét is valamilyen mértékben hordozó – új konfesszionális tartalmat adott a *Verbesserungswerk* végrehajtásával. Így az eredetileg hagiografikus meghatározottságú és csak járulékosan nemzeti karakterű ősanja az új jelentésképződés folyamatában alapvetően nacionális – vagyis magyar–német (hesseni) – kulturális attribúciójává válik. A leszármazott Móríc viszont egyesíti a megörökölt magyar–német (hesseni) nacionális-kulturális értékeket a *Verbesserungswerk* konfesszionális korrekciójával, többlettel. Erzsébetnek ez az értelmezési modellje Szenci számára is hosszú ideig érvényes marad.¹² Nagy Károly emblematisz kultúráteremtő szerepe Szenci szerint Móríc fejedelemben is folytatódik és hat, aki a császárhoz méltó iskolaalapító és fenntartó-támogató buzgalmában is. Ezzel igen gazdag szemiozisz képződik, hiszen Nagy Károly kultuszát összefonja a magyarsághoz is valamiképpen köthető Mórícgal.

Ebben a múlt-történelem konstrukcióban a magyar történelem és kultúra legfontosabb kontextusképző tényezője és mintaadója Németország, majd a protestáns Németország lesz.

12 Thomas FUCHS, *Traditionstiftung und Erinnerungspolitik: Geschichtsschreibung in Hessen in der Frühen Neuzeit*, Verein für Hessische Geschichte und Landeskunde, Kassel, 2002, különösen 48–75: *Das Zentrum der historiographischen memoria: Die heilige Elisabeth* c. fejezet és 159–179: *az Expansionistische Politik und Geschichtsschreibung unter Landgraf MORITZ. Die »Hessische Chronica« Wilhelm DILLICHs*. Valamint: Matthias WERNER, *Mater Hassiae – Flos Ungariae – Gloria Teutoniae: Politik und Heiligenverehrung im Nachleben der hl. Elisabeth von Thüringen*, in *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, Hrsg. Jürgen PETERSOHN, Jan THORBECKE Verlag Sigmaringen, 1994, 449–541; IMRE Mihály, *A hesseni protestáns Szent Erzsébet-recepció jellemzői, határai* Szenci Molnár Albert műveiben = *Uő* 2012, 255–281.

Szenci Molnárnál az aranykorleírásból azonban hiányzik egy – a protestáns német kortársaknál legtöbbször hangoztatott – elem: ez pedig a megújított hit szerepe, annak újbóli üdvöztető kiáradása. Ez a – konfesszionális tartalmat elhallgató – aszimmetria nyilván következik a művét a katolikus német-római császárnak adresszálo szerzői pozícióból; amint ez a felekezeti semlegesség alapvetően meghatározza a *Dictionarium* paratextusainak mindegyikét. (Szenci felekezeti identitásának ilyen mértékű elhallgatására nem is találunk példát egyetlen más művében sem! A *Dictionarium* főrangúakhoz intézett ajánlólevele Ecsedi Báthory Istvánhoz, Rákóczi Zsigmondhoz, Thurzó Szaniszlóhoz és Thököly Sebestyénhez szól, a legkisebb konfesszionális utalás nélkül, holott az első kettő pedig köztudottan a református egyház és kultúra nagy hatalmú és befolyásos támogatója, védelmezője volt.)

A magyarországi aranykor csak a múltból idézhető meg, hiszen nagyobb részben elpusztította a török, ennek leírásához Mátyás uralkodásának idejéről beszél, vagy beszéltet korabeli szerzőket Szenci; ez a gondolatmenet a *Dictionarium* főúri pártfogóknak szóló ajánlásában kap helyet. Szörényi László vizsgálta az aranykor mítosztát a magyarországi neolatin költészetben, amely számos szerzőnél kimutatható (Janus Pannonius, Taurinus István, Nagyszombati Márton, Budai Parmenius István). Megállapítása szerint „A magyar irodalom további fejlődésében a mitikus aranykor eltűnik, marad a történeti típusú aranykor-elképzelés, amely egyre inkább Mátyás király alakja köré fonódik mítoszként”.¹³ A XVI–XVII. század fordulóján a reneszánszban gyakori téma lényegesen megváltozott formájában él tovább a hazai irodalomban. Az aranykort terjedelmes abundantia/fertilitas bemutatása idézi fel, ami a természet végtelen bőségét mutatja be, illetve ennek elpusztulását siratja. Ehhez nagy terjedelemben idézi Aeneas Sylvius Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) levélrészletét, amelyet V. László királlyá választásának ügyében írt a magyar követeknek. Piccolominiről itt nagy megbecsüléssel és elismeréssel szól Szenci, majd Sigmund Herberstein báró szövegrészlete következik Mátyás katonai-vitézi erényeiről. Jacobus Bongarsius és Fridericus Balduinus már a kultúra kiemelkedő pártfogóját dicséri, akinek érdemei valódi aranykort varázsoltak országába, de Európát is megajándékozta: ebben kiemelkedő szerepet játszottak könyvtárának becses kötetei, amelyekről Balduinus egyenesen azt állítja, hogy „ebben halmozta fel azokat a könyvkincseket, amelyek hamaros kinyomtatásukkal *Európát újjáteremtették*” („in eaque recondidit illos librorum thesauros, qui mox editi Europam recrearent”).¹⁴

Ebben a fordulatot jól érzékelhetően németországi környezetének változása, közelebből tartós hessen–kasseli, marburgi tartózkodása jelentette. 1607-től évekig Marburg szellemi környezete határozza meg születő alkotásait. Móríc hesseni tartománygróf ekkoriban végzi grófságában a nagyszabású konfesszionális, egyházkormányzati, liturgiai, kulturális-iskolapolitikai átalakító munkáját, amit Verbesserungswerknek neveztek. Az 1618-ban megjelent *Secularis concio evangelica* című művében így ír erről: „1605. esztendőben az Felseges Moritz Fejedelem s Landgrof kezd az Hassiai Ecclesiaknac reformálásához, és azt úgy rendeli, hogy szép egyenlősége lenne az Hassiai Ecclesiakban és Iskolakban valo tudomanync és tanításnc,

13 SZÖRÉNYI László, *Az aranykor mítosza a magyarországi humanista latin nyelvű költészetben* = SZÖRÉNYI László, *Philologica Hungarolatina*. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról, Kortárs, Bp., 2002, 33.

14 IMRE, 2009, a *Kulturális emlékezet – aranykor – Puritas sermonis* c. fejezet, 164–194.

az töb reformált Ecclesiackal”.¹⁵ A legfontosabb teológiai kérdés volt a kálvinista úrvacsoratan, az ubiquitas elvetése és a képkultusz-ereklyekultusz heves elutasítása. Meghatározóvá a *Heidelbergi káté* lett, amelyet az iskolai oktatásban is érvényesítettek. Heves támadást intéztek a képkultusz-ereklyekultusz hesseni maradványai ellen, ami nemcsak elméleti harcot jelentett, hanem fizikai képrombolást is. A marburgi egyetemről távozni kényszerültek a lutheránus professzorok, Giessenben folytatták működésüket. Móric rendkívül energikus személyiség volt, akinek alkatában a bibliai elhivatottság, pedagógiai szenvedély és a püspöki szerep egyesült; maga ezt így fogalmazta meg: „Ich stehe hier wie eine Fackel, zu leuchten, zu lehren und zu wehren. Schützen soll ich das Wort Gottes. Ich gebrauche die Macht, die mir von Gott gegeben ist, und befele euch: Ihr sollt Gottes Wort befolgen”.¹⁶

A szemléleti változás biztos jele *Novae Grammaticae* című 1610-es munkájának a fejedelem fiához intézett ajánlása. A Sturm-idézet után az iskolatámogató Móric dicséretébe kezd: „Ő az, aki ezt a híres akadémiáját, amelyet fejedelmi őse, Nagylelkű Fülöp alapított, máig nem szűnik meg díszíteni és bőkezűen gazdagítani. Mert bár ez az akadémia már régóta dicséretes nevet szerzett a művészetek és tudományok módszeres tanításával, s ugyanitt megvan a tanulmányok világos rendje, de még sokkal híresebbé tette Felséges Atyádnak kiváló kegyessége és bölcsessége, amikor mentesítette az »Ubiquitas« rothadt kitalálásától, melyet nem is olyan rég holmi értelmetlen dadogók hoztak be magukkal”.¹⁷ Az ubiquitas vad haraggal való elutasítása a lutheránusokkal vívott kemény egyházpolitikai harcra utal. Ugyanennek a következő eredménye ebben az előszóban a magyar középkor heves elutasítása, ellentétben a *Dictionarium*ban korábban bemutatott álláspontjával. A *Grammatica* ajánlásában Johann Sturm egyik művének terjedelmes, Nagy Károlyra vonatkozó részletét idézi, amely a tudományok pártolóját mutatja be. A hazai nyelvet grammatikusai segítségével szabályozta, nagy hírű iskolák sokaságát alapította szerte a birodalomban. A kulturális összehasonlításban azonban igen kedvezőtlen lesz a megidézett magyar oldal eredménye, hiszen István királynak szemére veti, hogy egyetlen kollégiumot sem alapított, szemben Nagy Károly egyetem- és kollégiumalapításaival. Másrészt súlyos hibának tartja, hogy „az magyarok csak római keresztyénné lűnek”; bár ugyanezt a „fogatkozást” nem olvassa Nagy Károly fejére. Ugyanerről az István királyról a *Dictionarium* ajánlásában még ezt olvashatjuk: „az istenfélő Gejza fejedeleme és dicsőséges fia, István első királyunk [...] (akit Werbőczy István népünk boldogságos apostolának nevez) nagy szorgalommal terjesztette és serényen védelmezte a keresztyén hitet. Nagyszerű templomokat és kollégiumokat épített. András király pedig keresztyén sereget vezetvén Jeruzsálem szent földjének a barbároktól való felszabadítására, sikeresen harcolt”.¹⁸

A *Postilla Scultetica* prédikációi előtt álló ajánlásnak van egy mozzanata, amely igen tanulságos példája a konfesszionális okból változó kulturális-konfesszionális emlékezetnek. Az ajánlás egyébként a nagyszombati eklézsia előljáróinak szól, akikkel különösen bensőséges,

15 A Szenci-művek praelimináriáinak magyar fordítása mind ebből a kiadásból származik: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával s.a.r. VÁSÁRHELYI Judit, Magvető, Bp., 1976.

16 Birgit KÜMMEL, *Der Ikonoklast als Kunstliebhaber: Studien zu Landgraf Moritz von Hessen-Kassel (1592–1627)*, Jonas Verl., Marburg, 1996, 21.

17 *Szenci Molnár Albert...*, 1976, 244–245.

18 Uo. 178–179.

szoros kapcsolata volt Szencinek, legfontosabb patrónusait találhatjuk közöttük. A nagy-szombatiak sűrű üldöztetései miatt naponta megismerhették *református hitükben való megmaradásuk áldozatának értékét*, vagy éppen az ellenreformációs erőszakot. Sambucus életútját idézi fel Szenci, aki a császári udvar kegyeit élvezte. Ehhez fűződően elbeszéli 1604-es prágai útjának eseményeit, amelyek során tisztelgő látogatást tett Prágában a császárnál, aki fogadta és megjutalmazta őt. Tudjuk, a *Dictionarium* legelső ajánlását II. Rudolphhoz intézte. Meglepő, hogy most ezt a látogatást teljesen új megvilágításba helyezi. Eszerint ugyanis a császár tanácsosai (talán éppen az ő meghagyásából), akik megjutalmazták, levelet írtak „az bécsi Akadémia kancelláriusához, hogy nékem ott oly alkalmatosságot rendeljenek, az mely által katolikussá tétetethessem, mert ők katolikusságnak híják az pápistaságot. De én oda el nem men-tem, mert nem akartam próbára vetni Krisztusban való igaz hitömet. Az levél most is nálam vagyon, az pénzt Altorfiumban költöttem el.” Az utóbb rekonstruált prágai beszélgetésen az éppen akkor alakuló Bocskai-felkelés is szóba került a császári tanácsosokkal, amelynek kibontakozását „meg is jövendöltem”, ugyanekkor el is marasztalhatták protestantizmusában „és az pápistaságra szép ígéretekkel intenének”. Ez a történet azért is meglepő (túl azon, hogy nehezen ellenőrizhető), mert a nagy becsvággal eltervezett (nürnbergi humanista barátai – Rittershausen és Rem – által is támogatott) és megvalósult uralkodói fogadás, a császárhoz intézett, nagy erudícióval megírt ajánlással együtt, *Szenci emlékezetében egy katolizációs kísérlettel silányul*. Mondhatni, „illetlenül” új olvasatot kap a történet, itt érzékelhető rokonszenv lappang Bocskai említése kapcsán. Az egész látogatás a kísértéstől való megmenekedés és az igaz hitben való megmaradás tanulságával szolgál, szinte saját életéből vett példázat azokra az elvekre, amelyeket a kötetben Scultetus prédikációi hirdetnek.

Az 1618-as *Jubileus esztendei prédikáció* ajánlása már Bethlen Gáborhoz szól. A centenári-um önmagában is *történelemszembesítő alkalom*, amikor a protestantizmus visszatekint a hit-újítás okaira, eredetére, folyamatára, eredményeire és az azt megelőző korszakra. *Ez a pozíció szükségképpen teremti meg a kulturális-konfesszionális emlékezet polemikus modelljét, amely a későbbi művek látásmódjának többségét is meghatározza, immár függetlenül az évforduló aktualitá-sától.* (A *Dictionarium* esetében ezt a modellt erősen integratívnak nevezhetnénk, később is inkább a protestáns hagyományt archiváló, interpretatív, kanonizáló jelleg a döntő.)¹⁹ Ebben a modellben a reformáció előtti korszak alapvetően negatív minősítést kell, hogy kapjon. Hálálkodik, hogy megünnepelték Németországban a reformáció évszázados évfordulóját. Ehhez hasonlítva Magyarországon nehezebb az evangélium megújított tanítása, mert sokkal súlyo-sabb volt az előtte lévő korszak kártétele, így nagyobb erőfeszítést követelt az evangélium visszanyerése. Ennek megfelelően kap erősen negatív megítélést a reformáció előtti korszak. „Bárcsak ugyanez történt volna a mi hazánkban is! Mert nyilván a mieinknek sem kevésbé kedves az evangélium megújított tanítása, hiszen *bennünket más népeknél is jobban elborított a pápaság homálya és a zsarnokság terhe, az Antikrisztus csábítása*. Ezért küldötte volt a pápa azt a bizonyos angyali kéz csinálta koronát Szent István királynak, hogy aztán egész Magyaror-szágot Szűz Máriára hagyományozza”.²⁰ A gondolatmenet szoros kapcsolatot létesít a pré-di-kációval és az annak függelékében közölt írásokkal is. Így játszik ebben kiemelt jelentőséget a

19 Imre Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata* = IMRE, 2012, 197–217.

20 Szenci Molnár Albert..., 1976, 310.

De Idolo Lauretano címlapmetszete, amely látszólag a gyermek Jézust tartó Mária, azonban minden kétséget kizáróan az csúf Ellen-Madonna, a Johanna Papissa. Kétségtelen, hogy a címlapmetszet példátlanul erős effektust érvényesít, hiszen a kereszténység egyik legalapvetőbb ikonográfiai ábrázolását radikálisan megfosztja eredeti jelentésétől, a mások által hazug látszattá degradált jelentésátalakítás eszközt használja fel, *abból az elutasított csúf ellen-Madonna válik a kíméletlen konfesszionális küzdelem bevében.*²¹

Jól kitapintható az *esztakologikus látásmód megjelenése és felerősödése*, amelyben a kulturális emlékezet szerkezete is átalakul. A *Dictionarium* 1621-es kiadásának ajánlása élesen kettéválik: *első fele a Bethlen Gáborhoz kötődő uralkodói reprezentáció markáns darabja*, második része a szótárbővítés néhány szempontját mondja el, és felsorol más pártfogókat is. Az ajánlás 1621 márciusában készült: Bethlen Gábort ekkor már a beszercebányai országgyűlés magyar királlyá választotta, 1619–1620-ban sikeres hadműveleteket folytat a cseh-morva rendek szövetségeseiként, csapatai Bécsset zárják körül; katonai-politikai sikereinek csúcán áll. Bethlen Gábor a legjelentősebb magyar államférfiak egyikeként jelenik meg, aki összegezi a magyar történelmi hagyományt. *A hadierény legkiválóbbjai között a legnagyobb elődökhöz mérhető, ők pedig Attila és Mátyás király.* A korábbi művekben látott Attila-kultusz folytatódik, azonban úgy, hogy a hun–magyar rokonságtudat ki sem bontakozik, azt csak *egy személyben Attila testesíti meg.* „Magyar népünknek a hadierény örökké tartó dicséretét fegyvereivel és katonai bátorságával Attila király nyerte el. Ha neki Homerosa vagy megfelelő írója akadt volna, viselt dolgainak dicséretei felülmúlnák még a legtöbbet énekelt királyok dicső szónoklatait és búcsúztatóit is”.²² Erényei túlszárnyalják a római császárokat is, amelyeket szerzőnk hosszasan részletez. Szenci jellemzése akkor születik, amikor Bethlen Gábor a német-római császárnak: II. Mátyásnak, majd II. Ferdinándnak a politikai-katonai ellenfele. A következő gondolatkör Mátyást mutatja be, aki meghaladta kiválóságban még a hun királyt is. Ehhez két újabb forrást használ fel és idéz, mindkettő a király tudománykedvelését bizonyítja. (Balthasar Exner, Joachimus Curaeus) A magyar uralkodók időrendi tábláját is közli (*Series Chronographica Ducum & Regum Hungariae*). Ennek első adatai Attilára, a hun királyra és a hunokra, a magyarok őseire vonatkoznak, az utolsó adat pedig Bethlen Gábor, választott magyar király: Gabriel Dei Gr. Electus, Vivat. *Vagyis: Attila hun király és Bethlen Gábor alakja „keretezi” a magyar történelmet;* márpedig ez a konstrukció biztosan nagyon tudatosan megszerkesztettnek tekinthető. Az itt megkezdett folyamat újabb változata a Kálvin-fordítás ajánlása, amely betetőzi *a kulturális-konfesszionális emlékezet polemikus modelljét.* A *Dictionarium* 1621-es kiadásának Bethlen-képében még meghatározó szerepet játszott a historiográfia kulturális szemiózisa (annál inkább, mert Bethlen politikai, hadi erényeit kellett bemutatni), bár mellette az uralkodói erények már egyre inkább Istentől kapott küldetés és képességek jellegét mu-

21 Elisabeth Gössmann, *Mulier Papa, der Skandal eines weiblichen Papstes: zur Rezeptionsgeschichte der Gestalt der Päpstin Johanna*, Iudicium-Verlag, München, 1994, Kapitel IV Die große Übereinkunft: Die Päpstin – für Reformatoren wie Gegenreformatoren ein Monstrum, 110–149; Michael OBENAU, *Hure und Heilige: Verhandlungen über die Päpstin zwischen spätem Mittelalter und früher Neuzeit*, Kovač, Hamburg, 2008, valamint: IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Appendix de Idolo Lauretano című művének polemikus jelentése ikonográfiai, textuális és himnológiai értelmezésben* = Uő, 2012, 349–377.

22 Szenci Molnár Albert..., 1976, 372.

tatják. Ez az arány az *Institutio*-fordítás paratextusában átbillen, és már nem a történetírók értékelése legitimálja Bethlen szerepét, nincs is szükség bármely historiográfiai párhuzam – akár Attila, vagy Mátyás – megteremtésére, hanem az Istentől kapott szerepet és az arra való alkalmasságot mutatja föl. Ennek megfelelően erősen teologikus kontextus szemiózisa rajzolódik ki, amelyet eszkatologikus elemek színeznék.

A *Psalterium Ungaricum* ugyan genetikailag meghatározó részben a protestáns német kulturális nyilvánosság szerkezetéből eredeztethető, azonban – nemzeti nyelvű lévén – kulturális, konfesszionális, poétikai, liturgikus értékei csupán szimbolikus szinten érzékelhetők a német kulturális nyilvánosság számára. Nem véletlen, hogy megjelenése után Szenci legközelebbi német kortársai és barátai is hangoztatják ugyan a szerző kiválóságát és a munka értékeit, azonban bevallják, hogy nyelvileg az számukra éppúgy hozzáférhetetlen és érthetetlen, mintha etiópul tródot volna. (Rem 1607. augusztus 31-i levele beszél erről: „Psalterium tuum, quod aequae ac Aethiopicum intelligo, vel propter te expeto habere, si quid tamen inquirere placet, possum beneficium lexicum.”)²³ A magyar nyelvű köpnynek érthetetlenségében az etióphoz való hasonlítása azt valami követhetetlen kuriozitás – saját kultúrájának kontextusa és kompetenciája által be nem látott – alig értelmezhető kulturális terébe helyezi. Rem azonban ezt nem saját befogadói korlátjaként értelmezi, hanem valamely kulturális idegenség élményeként-jelenségeként regisztrálja, amelyben számára az etióp éppúgy lehet a magyar színomája, mint megfordítva. (Valljuk be, ez a meghökkentő kulturális–nyelvi besorolás – még ha van is benne csipetnyi önirónia – nem lehetett Szenci számára túl lelkesítő.)

Azonban az is bizonyosnak látszik, hogy szerzője megtapasztalhatta magyar nyelvű művével a német kulturális nyilvánosságba illesztés-illeszkedés valóságos lehetőségeit és határait. Emlékezzünk arra, hogy az 1604-es szótárkiadás latin nyelvű ajánlóversei – és általában paratextusai – igen magas rangot jelöltek ki a magyar nyelv és kultúra számára: ebben annak kulturális önértéke is nyilvánvaló volt, de még ehhez járult Keckermann többletértékelése, amely a magyar nyelvet a szent nyelvekhez a legközelebb állók között jelölte ki. Nem tudjuk, ez a hízelgő superlativus mennyire volt magának Szencinek is a meggyőződése (erre utaló jeleket nem találunk későbbi műveiben), azonban ez a ragyogó kulturális horizont nagyon magasra tette a mércét a szerző későbbi munkái számára is. Szenci Molnár sokszorosan ünnepeelt talentuma (vagyis sokoldalú reprezentációja és önreprezentációja) eszerint arányban állt megírt és még megírandó műveinek magas kulturális értékével, azok reprezentációjával. Ez az alkotói-kulturális pozíció kockázatosnak nevezhető abból a szempontból, ha veszít korábbi, rendkívül magas szintű elfogadottságából. Márpedig a magyar nyelvű zsolttároskönyv szerzője ezt volt kénytelen megtapasztalni: világossá vált az is, hogy anyanyelvű művei a konfesszionálisan, kulturálisan rokon vagy azonos német közeg számára legfeljebb csak szimbolikus-protokolláris módon recipiálhatók. Egyre nyilvánvalóbb lett számára ez a recepció aszimmetria. Rá kellett jönnie, hogy a keckermanni laudációnak – a magyar és a szent nyelvek szoros kapcsolata – ugyanakkora esélye van ebben a kulturális térben, mint a magyart – érthetetlenségében – az etióphoz hasonlító kommunikációs űrnek.²⁴

23 Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai, Kiad. Dézsi Lajos, Magyar Tudományos Akadémia Bp., 1898, 221.

24 Imre Mihály, *A kulturális és az önreprezentáció feszültségei — Filiczki János verses ajánlásai Szenci Molnár Albert zsolttároskönyvéhez*, = *Bibliotheca et Universitas, Tanulmányok a 60 éves Heltai János*

Ez azonban nemcsak nyelvi közvetíthetlenséget jelenthetett, hanem általában a kulturális transzfer nehézségeit tudatosította Molnár Albertben, aki pedig harminchárom évet töltött el német földön és ágyazódott be mélyen a német kultúra kontextusába. A kulturális aszimmetria alapélménye egyébként is ott kísértett azok tudatában és tapasztalataiban, akik közlekedtek a magyar és német kultúra pólusai között. Bármily felemelő élmény is volt megtapasztalni a magyar protestantizmust egyenrangú félként fogadó német magatartást, a magyar szereplők kiváló és áldozatos művei sokszor az etióp nyelv érthetlenségét jelentették német kortársaik számára. Ez a *kulturális idegenség* mélyen fekvő sajátosságaihoz vezet el bennünket, amelynek a 16–17. század fordulóján, 17. század elején rendkívül nagy volt a tétje. Pedig éppen a protestantizmus volt a magyar kultúra számára, amely hihetetlen módon felértékelte a kulturális transzfert, az itt meglévő határvonalak elmozdítását, átjárhatóságát, a legkülönbözőbb kulturális jelenségek (nyelvek) ekvivalenciáját rengeteg formában kezdeményezte és alkalmazta. A korszak kultúrafelfogásában még bonyolult összefüggés-hálózatot érvényesített az anyanyelvek és a „szent nyelvek” kapcsolata, az isteni és emberi szó kulturális hierarchiája, de az egyes anyanyelvek közötti kulturális transzfer lehetőségeinek sokféle sajátossága is. Szenci ebben a szövevényben kereste latin és anyanyelvű műveinek helyét, megtapasztalva és reflektálva e kontextus feszültségeit vagy konfliktusait.

THE SOURCES, CHARACTERISTICS AND STRATIFICATION OF CULTURAL MEMORY IN ALBERT SZENCI MOLNÁR'S WORK

Keywords: *communication, dictionary, cultural memory, self-observation, stratification, traduction, german Reformation*

The first fundamentally determining foreigner impulse that influenced the shaping of the cultural memory of Albert Szenci Molnár was Johann Sturm's Strassburg intellectual influences, communicative and cultural memories. This influenced not only one work, but deeply determined his language philosophy, his view of history, his liturgical reorientation, his self-observation as a writer. The next turning point was the publication of his *Dictionarium* in 1604 in Nürnberg. This book manifested such complex forms of self-representation and cultural representation that similar forms can hardly be found in his future works. Elias Hutter, the dictionary publisher provided him with the cultural and communicative memory of the German Reformation. The content of Szenci's cultural memory is not homogeneous and unchanged as the paratext of his work, and his works itself contains well-perceptible modifications. The *historical fact and linguistic archaism of the Hungarian Conquest* play important roles in the shaping of the cultural memory created by the paratexts of *Dictionarium*. The thought of golden age, which often appears in Renaissance, appears in Szenci's works. The *A "jubileus esztendei prédikáció"* in 1618 was dedicated to Gábor Bethlen. Centenary itself is a good occasion for *self-reflection*, when Protestantism looks back at the reasons, origin, course, results of and the time before Reformation. *This position necessarily creates the polemical model of cultural-confessional memory that inflicts the approach of future works.* (In the case of *Dictionarium* this model is rather integrative, and even later on this interpretative, canonizing

tiszteletére, Szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc 2011, 129–149.

nature is determinative.) After 1617 *the appearance and strengthening of the eschatological view*, in which the structure of cultural memory also changes, is well-noticable.

MEMORIA CULTURALĂ ÎN OPERELE LUI SZENCI MOLNÁR ALBERT – IZVOARE, CARACTERISTICI, NATURĂ STRATIFICATĂ

Cuvinte-cheie: *comunicare, dicționar, memorie culturală, natură stratificată, traducere, reforma germană*

Primele impulsuri străine fundamentale care au influențat modelarea memoriei culturale a lui Szenci Molnár Albert au fost influențele intelectuale, memoriile comunicative și culturale din Strassburg ale lui Johann Sturm. Acesta i-a influențat nu doar o singură creație ci i-a determinat profund limbajul filozofic, concepția despre istorie, reorientarea liturgică, auto-observarea ca și scriitor. Următoarea etapă o constituie publicarea operei *Dictionarium* în 1604 la Nürnberg. Această carte arată forme complexe de reprezentare de sine și de reprezentare culturală care nu se regăsesc în operele următoare. Elias Hutter, editorul de dicționare l-a familiarizat pe Szenci cu memoria culturală și comunicativă a reformei germane. Conținutul memoriei culturale a lui Szenci nu este omogen și neschimbat pentru că paratextul creației lui și operelor în sine conține modificării vizibile. *Faptul istoric și arhaisme lingvistice ale descălecării maghiarilor* au jucat un rol important în modelarea memoriei culturale creată de paratextele operei *Dictionarium*. Ideea epocii de aur, motivul des întâlnit al renașterii, apare în creația lui Szenci. Predica de anul nou, cea având titlul "*A jubileus esztendei prédikáció*" din 1618 a fost dedicată lui Bethlen Gábor.

Centenarul este o ocazie ideală pentru *reflectarea de sine*, când protestantismul privește retrospectiv spre motivele, originea, cursul, rezultatele timpului de dinaintea reformării. *Această poziție creează neapărat modelul polemic al memoriei culturale-confesionale, care provoacă abordarea următoarelor opere.* (În cazul operei *Dictionarium* acest model este mai degrabă unul integrator și acest aspect interpretativ, canonizator va fi determinant mai târziu.)

După 1617 *aspectul și întărirea concepției escatologice*, în care și structura memoriei culturale se modifică, sunt vizibile.